

VÝZKUM PRŮMYSLOVÝCH OBLASTÍ V ČESKOSLOVENSKÉ ETNOGRAFII

KAREL FOJTÍK, Brno — OLGA SKALNÍKOVÁ, Praha

Jedním z charakteristických rysů československé etnografie uplynulých dvaceti let je pozornost, kterou věnuje studiu způsobu života a kultury dělnictva v průmyslových oblastech. Sám fakt, že v etnografické produkci posledních deseti let figurují tři obsáhlé monografie věnované tomuto tématu a připravuje se čtvrtá,¹ svědčí o tom, že nejde jen o konjunkturální, přechodný zájem, ale o nevyhnutelný důsledek společenského a kulturního vývoje v posledních desetiletích. Naléhavost etnografického výzkumu obyvatelstva velkých měst i celých průmyslových oblastí si ostatně uvědomili také badatelé v mnoha jiných zemích na celém světě. Problémy, které tu má národopisec řešit, jsou ovšem velmi komplikované. Nesnáze vyplývají již ze složitosti ekonomických a sociálních podmínek, v kterých se kultura a život dělnictva v průmyslovém městě rozvíjely a rozvíjejí. Jejich mnohost a nepřehlednost, tak odlišné od tradičního prostého a přehledného prostředí, nutí k obohacování metodické výzbroje, k hledání vždy jemnějších a exaktnějších technik výzkumu, k prohloubení úsilí o mnohostranný, komplexní pohled. Novost problémů a skutečnost, že etnografové při výzkumu měst využívají technik používaných a nezřídka i vypracovaných jinými společenskovědními disciplínami, vyvolala v posledních letech (zejména v souvislosti s obnovením sociologických ústavů) úvahy, zda a do jaké míry je výzkum kultury a života dělnictva v průmyslových městech a oblastech úkolem etnografie, zvláště když navenek ztratila kultura dělnictva velkou většinu rysů tradiční kultury vesnické (na jejíž studium by se podle mínění badatelů četných jiných společenskovědních disciplín měla etnografie omezit). Novost a složitost problémů, spojených s etnografickým výzkumem průmyslového města a oblasti si etnografové sami velmi dobře uvědomují, odtud také pramení úsilí o obohacení výzkumových technik, o využití zkušeností a metod i jiných společenskovědních odvětví.

Ukazuje se zároveň, že je nutno dále usilovně pracovat na vytvoření přesné etnografické terminologie (neboť např. ani doposud užívaný termín »lid« i jeho obměny dost přesně nevystihují a nevymezují předmět etnografického zkoumání).

Než vraťme se k tématu studie. Je pravda, že jedním z podnětů ke studiu dělnického způsobu života bylo přehodnocování dědictví dosavadní etnografické práce ve vztahu k současné ideologii. To však ještě není důvodem k tomu, aby nové zaměření etnografie mohlo být charakterizováno jako

voluntaristické, neboť zde existoval a existuje reálný fakt, že se zánikem naturálně hospodářící pospolitosti jako součásti národnostního nebo národního celku nezánikají zároveň všechny rysy, které ji jako pospolitosť vymezovaly. Jednak se jako jednotlivé rysy udržují i v některých vrstvách kapitalistické společnosti, jednak — a to zejména — pronikají do nových společenství,² organizovaných sice jinak ekonomicky, ale srovnatelných v soustavě sociálních vztahů. Tradice, která je hlavním motivem a formujícím kritériem sledovaným etnografií, je typická jak pro starou vesnickou pospolitosť, tak pro nová společenství ve struktuře kapitalistické společnosti.

Existuje-li pro vymezení předmětu národopisu jen v německé etnografické literatuře několik desítek definic,³ pak tomu není jinak ani v definování úkolů soudobé etnografie, zejména pokud jde o etnografické studium současného stavu kultury a života »lidu« — etnografie současnosti. Liší se nejen v pojetí národních škol, pokud je možno je tak nazývat (sovětské, polské, německé), ale i v pojetí jednotlivých autorů téže školy (např. Koren, Bausinger, Schmidt). Společné je jim, že zkoumají »lid« v podmínkách průmyslové civilizace, odlišují se tím, zda se omezují na shledání přežitků staré pospolitosti v moderní společnosti, nebo zda některé vrstvy v složitě třídní struktuře považují z hlediska etnografie za adekvátní vesnické pospolitosti předfeudální a feudální. Na tomto místě považujeme za nutné podotknout, že *etnografie současnosti*, tj. *etnografie sledující dnešní stav lidové kultury*, v tomto smyslu zahrnuje jen některé úseky z těch, které chce řešit soudobá etnografie. (etnografie průmyslových oblastí, etnografie velkoměsta, etnografie národnostních menšin).

Nelze tudíž předmět soudobé etnografie omezovat na etnografii současnosti. Děje-li se tak, vznikají zbytečné pochyby o předmětu etnografie. Všechny tyto směry sledují jeden cíl: chtějí dát odpověď na otázku, zda po zániku naturální pospolitosti existuje v třídní společnosti nějaké lidské společenství, které svou sociální organizací, svými tradicemi, svou kulturou je svébytné, liší se, jako se v době naturálního hospodaření lišila vesnická pospolitosť, od ostatních součástí vyššího celku, v našem případě celku národního.

Tyto úkoly nebyly dány etnografii, lépe národopisu do vínku, když vznikala jako věda. Je to pochopitelné, protože na počátku 19. stol. (podle nejnovějších výzkumů se datum posunuje do 80. let 18. století, pozn. 3a) mohla studovat pouze ves-

nickou pospolitost jako tehdy hlavní nositelku etnické tradice. Národopis se neodchyluje od svého předmětu, sleduje-li dědictví této pospolitosti v dalším společenském vývoji. Nepřijímá tím ani úkol sociologie, neboť studuje pouze určitá, charakterem kultury a života vymezená společenství. Není tomu jinak ani tam, kde se národopis zabývá studiem populací na nižším vývojovém stupni. Ani tu nekončí úkoly národopisu jako vědecké disciplíny v současné době jen proto, že tyto populace přecházejí ke způsobu života na vyšší ekonomické i společenské úrovni.

Etnografické studium průmyslových oblastí má vedle toho, že je nuceno neustále teoreticky zdůrazňovat svou oprávněnost, mnohé závažnější problémy. Pramení z metodických nesnází, z novosti látky, z početnosti společenství, kterými se zabývá, z rozsáhlosti průmyslových oblastí i nerovnoměrnosti stupně jejich integrace.

Ačkoliv o národopisném výzkumu průmyslových oblastí existují v evropské literatuře jak mnohé teoretické úvahy, tak jednotlivé monografie i početné tematické studie, není látka zdaleka tak rozpracována jako třeba jen jednotlivá dílčí témata o vesnické pospolitosti. Ačkoliv kvantita vždy neznamená kvalitu, existuje o vesnici nejen rozsáhlá tematická literatura, ale sama teorie národopisu je většinou teorií studia pospolitosti.

Přístup k etnografickému studiu průmyslových oblastí jako k jednomu z témat soudobé etnografie se pohybuje především ve dvou okruzích. Jeden z nich je charakterizován postupem etnografie sovětské, druhý západoněmecké. Volíme-li stručnou charakteristiku, je možno užití termínu *progrese a regrese*. Sovětská etnografie stavěla výzkum průmyslových oblastí jako úkol, odhalující pokrok lidové kultury, německá ji charakterizuje jako ústup od klasických hodnot k okrajovým kvalitám kulturním i společenským. Není na tomto místě účelné zabývat se nuancemi jednoho i druhého pojetí i příklady, potvrzujícími schéma charakteristiky. Zabývaly se tím některé shrnující články.⁴ Obojí přístup je totiž v zásadě zjednodušující. Nesprávnosti vyplývají z obtíží, s nimiž je spojeno shromáždění dostatečně reprezentativního souboru dokladového materiálu (tyto obtíže etnografie zkoumající vesnické pospolitosti téměř neznala — kultura vesnického lidu byla daleko vyhraněnější, přehlednější), z nepropracovanosti teoretických hledisek, což obě je důsledkem novosti problému i malého okruhu badatelů, kteří se problematikou zabývají. Upozorňujeme-li na tyto dvě mezní koncepce, nechceme tím samým pominout cesty, kterými k výzkumu průmyslových oblastí přistupují např. badatelé angličtí, polští nebo američtí. Jejich práce, v nichž snaha o úplnost a objektivnost výsledného obrazu vyústila ve vytvoření etnograficko-sociologické monografie, si však zpravidla nekladou otázky o souvislostech a kvalitativních rozdílech v kultuře dělnického společenství a vesnické tradiční pospolitosti, ale prostě konstatují stav jednotlivých jevů na základě empirického výzkumu.

Československá etnografie vycházela na počátku z obdobných pracovních hypotéz jako etnografie

sovětská. Zčásti se to obráží na prvních pracích. Zdůrazňujeme zčásti, protože bližší rozbor materiálu záhy ukázal, že problematika je složitější, že pesimistický názor, převládající např. v německé vědě, i když opět jako celek je nepřijatelný, není bez reálného jádra. Ukazuje se tu obdobně jako v etnografii zabývající se vesnickou pospolitostí, že představa o pospolitosti jako integrální jednotě je pověrou. Podobně jako ve vesnické pospolitosti existovaly nejen sociální rozdíly, ale i kulturní nerovnoměrnosti, což teprve nyní odhaluje podrobné pramenné studium,⁵ tak obdobně v jiné rovině v dělnické pospolitosti existují podstatné rozdíly mezi jednotlivými vrstvami dělnictva, od hořeni vrstvy, kterou je dělnická aristokracie, až k lumpenproletariátu. Vidět způsob života a kulturu dělnické pospolitosti v celé složitosti je ještě úkolem, který nemohl být zdaleka splněn. K vytvoření spolehlivé základny pomohou další analytické studie z různých průmyslových oblastí, z různých období. Na základě dosavadních výzkumů se krystalizuje linie dalšího metodického postupu. Vychází z předpokladu podrobné znalosti způsobu života a kultury vesnické pospolitosti, především ve sféře sociálních vztahů (včetně rodinných) a duchovní kultury, čímž se umožní přesné vymezení a pochopení přeměn a nových kvalit obdobných jevů v společenství dělnickém a zabrání se přeceňování nebo podceňování hodnot. Opírá se také o výsledky statistických a demografických šetření a nebojí se využít i sociologických metod, aniž by jimi nahrazovala své vlastní. Jedině tak je totiž možné zvládnout úkol výzkumu početných společenství, žijících na rozsáhlém území.

Posoudíme-li pod tímto zorným úhlem dosavadní výsledky etnografie průmyslových oblastí, docházíme asi k těmto závěrům: Etnografie přispěla k hlubšímu poznání procesů, kterými se vytvářela dělnická společenství v malých průmyslových oblastech, speciálně hornických. Monografie o Kladensku a Rosicko-Oslavansku i řada přípravných studií, které jim předcházely,⁶ ukázaly, především na materiálu z Rosicko-Oslavanska, jak vznikala a postupně se vyvíjela dělnická společenství, jaké byly vztahy, které je spojovaly s pospolitostí vesnickou, jaké byly kořeny svébytnosti ve způsobu života a kultuře dělnictva. Předností obou monografií je organické sepětí etnografického a folklórního materiálu, kterého v takovém rozsahu nebylo ani předtím, ani později jinde dosaženo. K správnému ocenění monografií je třeba uvést, že vznikaly v době, kdy ještě nebyly dostatečně rozpracovány otázky regionálního dělnického hnutí, takže se etnografové a folkloristé museli sami v této problematice orientovat. Vedle Kladenska a Rosicko-Oslavanska se prováděl výzkum ještě ve svatoňovickém kamenouhelném revíru. Vzhledem k obtížné publikační situaci zůstal sebraný materiál v archívu. Snad se jej ještě podaří vydat alespoň ve formě studií, neboť zajímavým způsobem doplňuje rozpracovanou problematiku. V severočeském hnědouhelném revíru je v rámci záchranných⁷ výzkumů zpracována materiální kultura, především bydlení. Výzkum obohacuje zároveň muzejní sbírky.

Monografie důlních revírů se staly metodickým odrazovým můstkem k dalším monografickým pracím, mnohem náročnějším, totiž k výzkumu průmyslových lokalit jak rozlohou, tak specifičností mnohem svéráznější a složitější. Jsou to Ostravsko a Gottwaldovsko. Ostravsko s velkou územní rozlohou, kombinovaným hornicko-hutnickým průmyslem, nejednoduchou strukturou etnickou a ještě složitější etnografickou. Sondy, které tam byly před léty podniknuty,⁸ i poměrně bohatá sběratelská činnost místních badatelů-folkloristů, se mohly dotknout jen zlomku otázek. Práce na monografii je proto vedena kolektivně a předpokládá mnoho přípravných studií, z nichž některé již byly publikovány a jiné jsou připraveny k tisku.^{8a}

Monografie o Gottwaldovsku⁹ je v pokročilejším stadiu. Gottwaldov jako město i oblast sui generis vyžadoval zvláštního přístupu nejen etnografického, ale možno říci i sociopsychologického. Město, závod, zázemí, vytvořené v podstatě kolem závodu jednoho podnikatele a poznamenané zvláštní mentalitou baťovského amerikanismu, vyžaduje od badatele hluboké proniknutí do soustavy společenských vztahů a zároveň vysokou míru abstrakce při hodnocení materiálu.

Městu jako průmyslovému centru byla doposud věnována soustavná pozornost brněnskými pracovníky. Ze složité soustavy otázek se pozornost soustřeďovala na způsob bydlení, ovšem se všemi souvislostmi, které tento jev provázejí. Přípravuje se tam metodicky i materiálově půda pro zpracování etnografické problematiky Brna a okolí. Jistě k tomu přispějí i dílčí studie z jiných oborů etnografie.¹⁰

Na pražském pracovišti se soustředila pozornost na jeden z charakteristických jevů meziválečného období, na pražské nouzové kolonie. Nebezpečí z prodlení vedlo k urychlené dokumentaci a k soustavnému zpracování této zajímavé formy kolektivního soužití.¹¹ Výzkum přinesl závažný materiál k vytváření malých společenství, k poznání materiální i duchovní kultury určitých vrstev pražského dělnictva a zaměstnanců. Nevyužit dosud zůstává bohatý materiál k etnografii průmyslového města, který za desetiletí shromáždil L. Lábek v pleňském muzeu.

Z ostatních, po zpracování volajících témat, je rozpracováno studium způsobu života textilních dělníků. Jako na všech úsecích etnografického studia průmyslových oblastí, i zde pokračuje práce, pokud jedna síla stačí. Po studiích z oblasti Ústí nad Orlicí¹² provádí se nyní soustavný výzkum v Podkrkonoší, na Hronovsku a Náchodsku.

Pokud jde o tématickou strukturu výzkumných prací, pak největší pozornost byla věnována studiu společenských a rodinných vztahů.¹³ Je to také tematika při tomto výzkumu nejpodstatnější. Vznik dělnického společenství, vytváření dělnické rodiny, zde je těžiště etnografického studia. Z okruhu materiální kultury je to především bydlení a strava,¹⁴ které jsou z hlediska specifičnosti nejpřírodnější. Samostatným problémem je dělnický folklór, který byl zpracován vyčerpávajícím způsobem jak v oblasti hudební, tak slovesné.¹⁵

Je nesporné, že všechny jmenované práce přispěly svým způsobem, některé méně, jiné více, k ujasnění specifiky etnografického studia průmyslových oblastí. Z oblasti soudobé etnografie je toto studium nejrozpracovanější. Zdaleka však ještě není dostačující k vytvoření syntetizujícího obrazu, teoretického zobecnění, které by vyhranilo etnografické aspekty studia průmyslových oblastí vůči historickým a sociologickým. Vztah etnografického studia způsobu života a kultury, sociologického studia sociální ekologie, sociologie rodiny a kultury, historického studia postavení dělnictva a dělnického hnutí není dosud uspokojivě objasněn, ačkoliv je nezbytný jak pro přímý výzkum, tak pro teorii etnografie.

Každá práce, která se pokouší zobecnit nahromaděné metodické zkušenosti, zprostředkovat do té doby vytvořené teoretické představy o charakteru kultury a způsobu života společenství průmyslových oblastí, přibližuje konečný cíl. To je také úkolem této studie.

II.

Skutečnost, že kultura je produktem člověka jako člena společnosti, a že v základních, určujících rysech odráží nejobecnější a nejdůležitější potřeby společnosti, že tudíž nelze objasnit charakteristické rysy kultury, v našem případě kultury lidových vrstev, bez podrobné analýzy sociální a ekonomické struktury společnosti dané doby, je uznávána obecně. Důvodem, proč se při svém pokusu o určení charakteristických rysů kultury lidových vrstev v 16.—18. století, v období, v kterém se v lidové kultuře projevovaly ve vyhraněné formě rysy, které charakterizovaly tradiční lidovou kulturu na přelomu 18. a 19. století a později, spokojujeme konstatováním obecných zjištění o hospodářské a společenské struktuře v této době, aniž uvádíme a analyzujeme potřebný dokladový materiál, je poměrně velmi dobrá znalost tohoto období, zprostředkovaná zvláště díly historiků a právních historiků.¹⁶

Nejdůležitějším činitelem při utváření charakteristických rysů tradiční lidové kultury bylo především naturální hospodaření na selských usedlostech. Zvláště významným se ukázal základní rys tohoto systému hospodaření, tvrdošíjně setrvávajícího »již svou povahou na vžitě technice, na zachování starých způsobů výroby. Ve vnitřním řádu této soustavy hospodaření není podnětů k přeměně techniky«. ¹⁷ Pokusíme se aspoň v hrubých obrysech naznačit, co znamenal tento základní rys naturálního hospodaření pro kulturu a život poddaného vesnického obyvatelstva.

V ohledu navazování a rozšiřování styků s okolím umožňovalo naturální hospodaření udržovat poměrnou uzavřenost a izolovanost vesnice. Uzavřenost vesnice sice neznamenala, že do vesnice nepřicházeli noví usedlíci, naopak, doklady, které máme k dispozici z přelomu 16. a 17. století, dosvědčují značný pohyb obyvatelstva odcházejícího i přicházejícího, např. časté sňatky snoubenců pocházejících z různých vesnic, přestěhování poddaného z vesnice do vesnice na témž panství, avšak

také velmi častý jeho odchod do města, v pozdějších desetiletích pak nebylo výjimkou ani plánovitě nucené přemísťování poddaných, organizované vrchnostmi. Přece však trvala její uzavřenost v ohledu společenském a kulturním, projevující se ulpíváním na vlastní tradici: nový osadník (výjimkou byly jenom případy hromadných kolonizací, vytvářejících uvnitř usedlého obyvatelstva více nebo méně uzavřenou novou skupinu) byl donucován přizpůsobit se vesnickým zvyklostem a odložit aspoň navenek tradice a návyky, které si přinesl z minulého bydliště. Ačkoliv kromě případů přistěhování ze značně vzdálené oblasti nebylo v základních rysech života a kultury mezi starými usedlíky a nově přistěhovaným sousedem podstatných rozdílů, nebývalo toto přizpůsobování snadné. Velký význam tu měl na obou stranách kulturní suicentrismus, doložený ve vztazích mezi vesnicemi v odlehlejších krajích až do přelomu 19. a 20. století v značné síle: každá vesnice považovala svoje zvyklosti, byť jen málo odlišné od zvyklostí ve vesnici sousední, za lepší, dokonalejší, a vysmívala se všemu, co se s nimi nesrovnávalo. Nebylo proto ani v těchto vzdálených dobách výjimkou, že se přistěhovála rodina přidržovala zvyklostí nového domova jenom nako, navenek, donucena k tomu obavami z výsměchu nebo i z diskriminací, ve skutečnosti však udržovala vlastní návyky, zvláště silně v těch oblastech svého života, v kterých nebyla v bezprostředním styku a závislosti na vesnických sousedech. Studium vyrovnávání souborů starých a nově přinesených tradic, stupně jejich vzájemného působení a obohacování si vyžádá ještě další práci.

Vesnické obyvatelstvo, jehož všechny hlavní životní potřeby byly kryty z produkce vlastního hospodářství, popř. z práce ostatních vesnických sousedů a nepočtených řemeslníků, kteří se na vesnici směli usadit, a z nákupů na týdenním nebo výročním trhu v nedalekém městečku, nepocítovalo potřebu pravidelného styku se vzdálenějším okolím. To mu zůstávalo z největší části zcela cizí, znalost o něm získávalo jenom zprostředkovaně. Velkou úlohu v tomto zprostředkovávání měli patrně synové z rolnických rodin, z nichž velmi mnozí »byli ve školách« nebo se na čas uchýlili do velkého města, i když většina z nich ztratila záhy kontakt se svými vesnickými sourozenci a nikdy se na vesnici nevrátila. Styku s okolím vzdálenějším bránily nejen objektivní okolnosti, které byly zároveň důležitou příčinou i důsledkem trvajících uzavřenosti celých oblastí — obecný nedostatek cest, nebezpečí, které na počestného čekalo ze strany potulné chasy atd., ale působily tu také četné zábrany subjektivní, pověrečné. Význam a rozšířenost těchto pověrečných představ je dobře patrný z velikého počtu pověstí o lidech, jež na cestě přes pole přepadla nečistá síla, které jenom s největšími obtížemi unikli, a ze zaujetí, s kterým byly takové pověsti vypravovány ještě poměrně nedávno.¹⁸ V některých krajích byla ještě donedávna místa, kterým se lid vyhýbal, na která nevstupoval, alespoň v »nejnebezpečnějších« hodinách: zvláště noční cesta hlubokým lesem nebo trásovisky bývala považována obecně za projev mimořádné odvahy.

Vysoká stabilita vžitých, tradičních forem hospodářství byla kromě této uzavřenosti vesnického života a chudoby poddanského obyvatelstva založena na četných jiných činitelích. Působilo tu podomácké zhotovování většiny potřebného hospodářského nářadí, z valné části i nezbytného domácího zařízení, při němž se vystačilo s jednoduchými nástroji, ovládanými s nevelikou zkušeností a zručností, předávanou z otce na syna. Tato praxe zabráňovala pronikání nových prvků, zprostředkovaných městským řemeslem, neboť vylučovala z těchto prací i necechovní, po selských domácnostech pracující řemeslníky, »stolíře«. Na druhé straně však tato praxe velmi přispěla k uplatnění tvůrčích vloh všech členů rodin a k vytváření vlastního, jednotného stylu selského obydlí.¹⁹

Jiným důležitým činitelem byl vnitřní řád rodinného života, přirozeně vyplývající z možností a potřeb naturálního hospodářství. Dlouho udržovaný zvyk vzdávat se řízení usedlosti teprve in articulo mortis způsoboval, že nový hospodář přejímal usedlost až v pokročilém věku, kdy jeho podnikavost již ochabla a návyky hospodaření, získané při mnohaleté práci pod otcovým vedením, pevně ovládly. Tento fakt měl ovšem také četné jiné důsledky, jichž si povšimneme při stanovování hlavních rysů rodinného života.

Důležitou úlohu měly také důsledky obecně rozšířených a houževnatě až do 19. století udržovaných pověr — hospodář, který dosahoval vynikajících hospodářských výsledků a pravidelně vybočoval z nízkého průměru výnosu hospodaření svých sousedů, býval podezírán ze styků s ďáblem a velmi často s ním bylo kruté »zúčtováno«. Významný vliv měly i rozmanité oficiální instituce, které podvazovaly čínorodost poddaného, v první řadě nerovnoprávnost a nejistota postavení poddaného vůči vrchnosti a vrchnostenským úředníkům, libovůle, která se v rostoucí míře projevovala v stanovování poddanských dávek a robotních povinností, ve vymáhání rozmanitých darů panským úředníkům při různých příležitostech atd.

I v jiných oblastech kultury a života se naturální charakter hospodaření projevoval velkou setrvačností zděděných forem, tak např. v oděvu nebo ve stravě. V těchto oblastech, zejména v oděvu, se však změny prosazovaly přece jenom rychleji. Působila tu přes všechno společné v sociálním postavení poddaných majetková nerovnost mezi jednotlivými vesničany a s ní spojená snaha vyniknout zvláště oděvem a někdy i domácím zařízením nad ostatní sousedy, zdůraznit tím svou nadřazenost. Lze soudit, že stolíři pracovali především v domácnostech těchto vesnických bohatců, pořizující pro ně bohatší a honosnější oděv i »panštější« domácí zařízení.²⁰

Tyto majetkové rozdíly, vyjádřené sumou nahromaděných peněz, však neovlivňovaly podstatněji sociální strukturu vesnice, pevně založenou na výměře půdy, která příslušela k jednotlivým hospodářstvím, proto stabilní a přehlednou. Jiná kritéria společenského zařazování, např. vlastnictví potahu, neměla zdaleka takovou závažnost, aby mohla tato skutečnost převést hospodáře jednoznačně z nižší

do vyšší společenské skupiny, i když takový přechod nebyl zcela vyloučen.²¹ Cestou k němu však bylo zase jen rozhojnění pozemkového majetku buď kultivací dotud neobdělávaných ploch, přidělovaných poddaným ještě v 17. století z dominikální lesní půdy, nebo převzetí většího pustého gruntu, téměř neproveditelné bez vytrvalé a dlouhodobé pomoci ze strany zámožnějších příbuzných.²²

K pevnosti společenské struktury nemalou měrou přispíval i malý rozsah vesnic, v nichž každý byl podrobně seznámen s majetkovými poměry všech svých »sousedů«, tj. spoluusedlých, i odkázanost sousedů na vzájemnou pomoc, osvědčovanou jak při živelních pohromách, tak při naléhavých pracích, a společné povinnosti všech vůči vrchnostem. Podobný význam měly četné další prostředky — rozmanité společenské zvyky a obyčejové příležitosti, při nichž se mimo jiné urovnávaly drobné rozmršky, ke kterým na vesnici vždy docházelo zejména mezi nejbližšími sousedy, závazná sousedská shromáždění a posezení, jichž se museli všichni sousedé zúčastnit pod hrozbou citelných trestů, společná práce na společném, »obecním« majetku. Všechny tyto prostředky a příležitosti sloužily k upevnování svazků mezi členy »obce«, usedlými hospodáři. Mimo vlastní »obec« stály rodiny vesnické chudiny, spojené s rodinami sedláků namnoze také příbuzenskými svazky, avšak zejména odkázaností na jeho hospodářství jako pracovní příležitost.

Prvním z důležitých charakteristických rysů tradiční lidové kultury je tudíž skutečnost, že nejvýznamnějšími činiteli při vytváření a udržování hlavních jevů sociální kultury na vesnici byli příslušníci »obce«, usedlí hospodáři, kteří řídili práci na jednotlivých gruntech. V období hospodaření v rodinných nedělech (poslední jsou doloženy z přelomu 16. a 17. století) i později mezi nimi převládali mocensky i početně příslušníci starší generace, usilující o uchování vžitých, tradičních forem společenského života a vztahů. Projevovalo se to např. ve vyžadování privilegovaného postavení nejen v poměru k dospělě svobodné čeledi, vůči níž si hospodáři osobovali i právo tělesně trestat, a podruhům a jejich rodinám, ale také vůči všem ostatním rodinám vesnické chudiny, dokonce i vůči mladším hospodářům na selských usedlostech. Toto zvláštní, privilegované postavení členů staré »obce« je patrné ze zvláštních práv, která jim příslušela: rozhodovali např. o tom, kdo z chudiny se smí v obci trvale usadit, potenciálně dokonce i o tom, kdo se smí v obci zakoupit jako hospodář na selském gruntu. Druhou stranou tohoto patriarchálního poměru byly četné náznaky gerontokracie, bezohledně potlačující každý pokus o odpor. Odleskem privilegovaného postavení hospodářů bylo postavení příslušníků jejich rodiny ve společnosti vesnické mládeže: čestné funkce při výročních obyčejových příležitostech, původně přidělované za zvláštní dovednosti nebo zásluhy, se vždy častěji přidělovaly s přihlédnutím k společenskému postavení rodiny každého hochy a dívky.

Konzervativismus, mnohokrát zdůrazněný jako charakteristický rys tradiční lidové kultury, tu

však není důsledkem jenom (a ani ne v první řadě) vlivu těchto nejmocnějších příslušníků »obce«. Daleko více je nesen významem, který měly různé zvykové a obyčejové příležitosti v životě vesnice jako prostředek upevnování sevřenosti a jednoty jak členů »obce« mezi sebou (takový význam měly např. »doušky« — sousedské posezení, spojené s různými příležitostmi v roce), tak pro posilování mimoekonomických, patriarchálních pout čeledi, podruhů a trvale najímaných nádeníků k »svému« hospodáři (např. dožínky). Podobné byly příčiny konzervativního dodržování některých zvyklostí, spojených s pověrečným zajišťováním bohaté úrody. Nemalý význam měla v tomto směru rozsáhlá pospolitost zájmů všech obyvatel vesnice, ať již přináleželi ke kterékoliv skupině podle zámožnosti. Naprostou většinou to byli zemědělci, vlastní zemědělské hospodářství měli i nepočtení řemeslníci na vsi usazení.

Obdobou etnocentrismu, charakteristického rysu každé lidové kultury, byl v podmínkách vesnické pospolitosti suicentrismus, introverze. Význam suicentrismu pro udržování svébytných rysů, odlišujících tradici vlastní vesnice od vesnic jiných, jsme již naznačili.

S naturálním hospodařením na selských usedlostech a se všemi důsledky, které z toho vplynuly pro postavení a vzájemné vztahy všech obyvatel vesnice, byla spojena patriarchálně uspořádaná rodina. Vplynula přirozeně z nezbytnosti řídit společnou práci všech členů rodiny, z potřeby zastupovat zájmy rodiny, zabezpečovat rodinný majetek. Základem otcova výsadního, vpravdě patriarchálního postavení bylo výlučné, s nikým nesdílené vlastnictví všeho rodinného majetku, svrchované (byť i v rozsahu omezeném vrchnostenskými zásahy) rozhodování o podstatě usedlosti i o jejích výnosech, a jeho nedělená pravomoc, potvrzovaná zvykovým i psaným právem a církevními naučeními, zasahující určujícím způsobem do života všech nedospělých a velmi často i dospělých členů rodiny. Otcovo výsadní postavení nebylo porušeno ani v průběhu 17. století, jak by se snad zdálo podle formulí, jimiž se v svatebních smlouvách té doby stanovuje postavení ženy v selské domácnosti.²³

Tato soustředěná pravomoc a autorita otcova spolu s jinými okolnostmi tlumila důsledky faktické nerovnosti v postavení dětí v rodině. Již v 16. a 17. století nebyly sice v poddanských usedlostech uplatňovány zásady starého dědického práva, zabezpečující skutečnou rovnost podílů pro všechny syny,²⁴ přece však nebylo důvodů k zvláštní revnivosti mezi nimi: naturální charakter hospodaření a poměrně rozsáhlá možnost zakoupit se s pomocí rodičů nebo bratra — hlavního dědice na jiné usedlosti faktickou nerovnoprávnost zastírala. Její důsledky se ve vztazích mezi nimi začaly v plné otevřenosti projevat teprve v 18. a zvláště v 19. století. Tehdy vztahy mezi sourozenci komplikovala od raného dětství mezi jinými také ta závažná okolnost, že předurčený hlavní dědic-hospodář se od dětství těšil zvláštním privilegiím jak v rodině, tak ve vesnické společnosti: jako mladého hospodáře ho, byť s dávkou ironie, respektovala čeládka a nádeníci, budou-

cího souseda v něm spatřovali vesničtí hospodáři, přednost mival i při výběru funkcionářů v chase.

Matčino postavení v rodině bylo zatlačováno do pozadí privilegovaným postavením otcovým. I když se již za jeho plné vlády domohla žena v důsledku podrobné dělby práce na usedlosti některých výsad (samostatně rozhodovala o práci a výnosu v některých podružných odvětvích hospodaření, např. v chovu drůbeže), projevila se závažnost jejího postavení v rodinném životě zpravidla teprve po otcově smrti: v 16. i v 17. století velmi často přebírala do svých rukou řízení celého rodinného hospodářství, a to i v takových rodinách, v kterých žili na usedlosti ženatí synové se svými rodinami.

Zvláštní otcovo a matčino postavení v rodinném životě spolu s pevně vžitými, tradičními představami utlumovalo důsledky nerovného postavení jak dcer ve srovnání se syny, tak i synů navzájem. Tato nerovnost se projevovala např. v rozdělení prací v domácnosti a v hospodářství i v oceňování práce vykonané každým členem rodiny. Přísné rozdělení všech prací na »mužské« a »ženské« a jejich rozdílné oceňování se jako důležitý znak tradičního života vesnických zemědělských rodin udrželo do posledních desetiletí.

Veliký význam pro upevňování a rozhojňování svazků v rodině měl v neposlední řadě obecný charakter rodiny jako zvláštní víceméně uzavřené jednotky, v níž se společenské a hospodářské funkce dalekosáhle prolínaly. Tímto prostupováním funkcí — výrobní a spotřební v ohledu ekonomickém, pracovní a výchovné v ohledu sociálním — byla ještě dále posilována účinnost vlivu rodičů na ostatní členy rodiny, zvláště na děti. Začlenění všech odrostlejších dětí do práce v hospodářství prohloubilo vztah mezi dětmi a rodiči: pobývali spolu v práci po celé dny, bylo proto dosti příležitosti, aby zkušenosti, názory a návyky přešly nenásilnou cestou z otce na syna, z matky na dceru, a pevně se vštípily v jejich charakter. Nermalou úlohu tu mělo vysoké oceňování hospodaření na zemědělské usedlosti, pro které byly vychovávány všechny děti v rodině (s výjimkou dětí z předešlých manželství jednoho z manželů, které bývaly posílány na řemeslo), při čemž se u synů počítalo s optimální možností — převzetím rodičovského gruntu nebo přiřazením na jinou usedlost, popř. se zakoupením jinde. Teprve později, v 19. století, se již předem počítalo, že se mladší synové budou živit zemědělskou prací jako podruzi nebo nádeníci.

Důležitým činitelem ustavování a udržování vztahů v rodinném životě bylo těsné sepětí života v rodině a ve vesnické společnosti. Působila tu především jednota principů, na nichž byla založena pospolitost i rodina, odkázanost na pomoc ostatních rodin-členů téže pospolitosti, i mnohonásobné spojení příbuzenskými svazky, o němž se ve vsi udržovala paměť po generace. V rodině se tak uplatňují zároveň dvě tendence: na jedné straně tendence k uzavřenosti, opírající se o charakter rodinného hospodářství, na druhé straně tendence k spojování s jinými vesnickými rodinami, vynucená slabostí jednotlivých hospodářství a jejich vzájemnou odkázaností.

Všechny tyto skutečnosti se odrazily ve formách a zvyklostech rodinného života: v právech a povinnostech, které rodičům ve vztahu k dětem a ostatním příslušníkům domácnosti přisuzovala zvyková norma, v etiketě styků mezi rodiči navzájem, mezi rodiči a dětmi, ve vyhrazování různých míst a funkcí jednotlivým členům rodiny při rozmanitých rodinných a výročních příležitostech hospodářských aj. Sepětí rodiny s vesnickou pospolitostí se pak projevovalo jak v spoluúčasti pospolitosti při všech významných příležitostech rodinného života (právo a zároveň povinnost spoluúčasti se tu jako závazné pociťují až do zcela poslední doby, i když dávno pominuly ostatní rysy těsného sepětí rodinného a pospolitého života), tak v spolupráci při zajišťování základních funkcí rodiny, především při výchově dětí.

III.

S ekonomickými přeměnami na přelomu 18. a 19. století bylo spojeno vytváření nových sociálních skupin — dělnických společenství. Manufaktura, textilní, železářská nebo sklářská, železné hutě a doly byly prvními zárodky, továrna období průmyslové revoluce už skutečným centrem, v němž pracoval a kolem něhož se usazoval dělník. Variabilita typů je bohatá a každý z nich je vymezen určitým druhem zaměstnání, dobou. Nejstarší z nich — důl, huť, sklárna trvaly jako typ od středověku a přenášely z generace na generaci své tradice. Provoz omezený nejvýše na několik desítek lidí vytvářel ekonomickou jednotku, na niž byla vázána komunita složená z rodin dělníků a z dalších osob, zajišťujících zásobování (řezník, pekař, krčmář), služby (krejčí, švec) a dopravu (povozníci). Do této kategorie výroben patří především sklárny, vázané potřebami výroby (dříví, křemen) i na odlehlá místa,²⁵ železné hamry a hutě i jednotlivé doly na železnou a stříbrnou rudu. Zatímco sklárny nebo hamry byly zakládány na příhodných místech a daly mnohdy popud ke vzniku vesnice, huť nebo doly byly zpravidla napojeny na vesnice, na jejichž katastru vznikly. Byl-li v prvém případě způsob života určován způsobem zaměstnání, byl v druhém případě vázán na tradice vesnické pospolitosti, ke kterým přinášel některé prvky, vyplývající z odlišné profese.

Z materiálů, které snesl B. Štiess k dějinám západočeského sklářství i J. Bukáček k Českomoravské vysočině,²⁶ vysvítá, že základem k založení sklářské hutě byl dostatečně bohatý les, a teprve kolem hutě byla stavěna osada. Zpravidla neměla jiné obyvatele než skláře a jejich pomocníky, dřevaře a povozníky a řemeslníky potřebné pro podnik i osadu (hostinského, mlynáře, pekaře, řezníka, krejčího, obuvníka). Do provozu sklárny byli zapojeni i rodinní příslušníci (odrostlejší děti), zemědělské hospodaření bylo pouze doplňkové a omezené na minimální rozlohu půdy. Způsob života byl určován rytmem podniku, vztahy se řídily profesionální hierarchií, tradice byly tradicemi profese. Společenským střediskem byl jednak šenk, pokud byl v osadě, jednak »vošovna« ve sklárně, kde sedávali

skláři, pokud měli přestávku v práci, kde spávali a vyprávěli lidé pocestní, »rajsgeldníci«. Podobně samostatnou uzavřenou jednotkou byl železný hamr, ovšem s daleko méně početným osazenstvem.

Jiným typem byl závod ve vesnici. K provozu železné hutě bylo potřeba nejen hutních dělníků, ale i uhlířů, horníků a pomocníků. Všechny železářské podniky měly zázemí v jedné či více vesnicích, odkud braly pracovníky. Dělníci byli zároveň drobnými zemědělci, především ti, kteří v huti pracovali pouze sezónně. Hmotná kultura dělníků se příliš nelišila od vesnické, pokud nedošlo, jako tomu bylo např. v komárovských železárnách, k hromadné výstavbě domů pro dělníky. Ale i ty odpovídaly základnímu dobovému typu. Odlišný byl pracovní oděv hutníků, ve stravě se požívalo více masa a piva. Bohatší byl společenský život, jednak proto, že byl rozšířen o některé slavnosti a obyčejně stavovské, jednak, že v takových obcích byl čilý pracovní ruch. Obec měla živý styk i se vzdálenějším okolím a městy. Přijížděli povozníci s rudou, obchodníci pro zboží, přicházeli i různí podomní obchodníci, ve vesnici byl víc než jeden hostinec. Pokud byl na katastru obce důl, scházeli se v jeho »cáchovně« jak hutman, který obvykle bydlel v důlní budově, tak horníci, žijící v okolních vesnicích. Horníci se od ostatního obyvatelstva odlišovali oblekem, stavovskými slavnostmi i zvyklostmi.

Tyto drobné podniky, před průmyslovou revolucí rozseté především v lesnatých a hornatých oblastech našich zemí, buď přetrvaly přelom k průmyslové výrobě a staly se součástí větších závodů, nebo dožily a zanikly. Řadoví dělníci se buď vrátili k zemědělství, nebo přešli do továren, specialisté odešli na nová místa. U vesnic zůstaly pouze rozvaliny, hromady strusky, haldy hlušiny. Vzpomínky se však udržovaly po generace. Např. při výzkumu na Českomoravské vysočině jsme v r. 1952 v obci Kadově, kde byla od 17. století do 70. let 19. stol. železná huť a železářny, zaznamenali nejen topografii železáren a přilehlých provozů (včetně umístění mlýnů), ale i vzpomínky na provoz železáren, na místa besed. V ústní tradici se udrželo i několik motivů hornických pověstí, v domácnostech památky umělecké litiny.

Koncentrovaná manufaktura, která vznikala v druhé polovině 18. století, přitahovala dělníky z místa i okolí. Pro kvalifikované stavěl majitel u závodu obytné domy, ostatní docházeli denně do práce. Závod s přilehlými obytnými budovami tvořil ostrov uprostřed zemědělského osídlení. O několik desítek let později to byla továrna s domem pro mistry a úředníky, s kolonií pro dělnictvo.²⁷ V těch místech, kde se průmyslový rozvoj koncentroval, jako např. v Brně, Praze, Plzni, Ostravě, Gottwaldově, vzniklo průmyslové centrum, obklopené užší oblastí, odkud průmysl čerpal většinu svých pracovních sil, a oblastí širší, zázemní, která centrum vyživuje, v něm nakupuje, je k němu poutána kulturně.

Takovýto nástin je jen stručným historickoekonomickým podložením, na jehož pozadí chceme rozvíjet obraz vytváření nového kulturního typu. V předcházející kapitole je precizován stav charak-

teristických rysů lidové kultury v období naturálního hospodářství. Podobně nutno charakterizovat jak nové rysy, tak transformaci tradičních, které provází vytváření nové — dělnické pospolitosti.

Staré profese, především hutnictví, hornictví, sklářství se vyznačovaly tradicemi stavovskými. Původ těchto tradic byl ve výlučnosti zaměstnání (horník pracující v podzemí, hutník a sklář pracující s ohněm), jehož nebezpečnost jednak posilovala jako protiváhu rysy zbožnosti a víry v nadpřirozeno, jednak vytvářela mimořádně pevný pracovní kolektiv jako nezbytnou podmínku práce. Je pravda, že všechna řemesla a zaměstnání měla své patrony, málokterí však byli tak vroucně vzýváni jako sv. Barbora a sv. Prokop, patroni horníků. K nim se denně modlili²⁸ před vstupem do podzemí, s pietou udržovali jejich oltáře i v podzemí.²⁹ Víry dělníků v boží ochranu využila církev a vytvořila celý sled církevních obřadů, k účasti na nichž byl horník povinován. S účastí na církevních obřadech byl spojen určitý ceremoniál, v němž se horníci odlišovali od ostatního obyvatelstva: odcházeli do kostela společně, v krojích. To byla jedna část starobylých tradic. Druhá, potřebnost solidarity při vykonávání těžkého zaměstnání, vykristalizovala se jednak v systému pracovní hierarchie (tj. v dělbě a návaznosti práce, v pracovní disciplíně), jednak v ochranných sdruženích, kterými byly pořádky a bratrstva. Středověké hornické pořádky, byť diferencované, byly na rozdíl od řemeslnických cechů organizacemi všeho dělnictva. I když jejich vedení bylo v rukou vyšších funkcionářů, tzv. starších nad havíři, kteří byli vybíráni se souhlasem městské rady horních měst nebo později se souhlasem zástupců podnikatele (z řad dělnictva byli např. v Kutné Hoře určení představenstvem jen dva členové, tzv. starší přidání), sloužily pořádky jako protiváha podnikatelské moci, jejich povinností bylo podporovat členy v nemoci a v případě úmrtí, být ochranou vdovám a sirotkům. Organizování v pořádcích přispělo k tomu, že horníci byli uznáváni jako stav, mající ve struktuře feudální společnosti své místo potvrzené i privilegii panovníků. Povědomí stavovské příslušnosti vázalo horníky ve společenství, které se ve městě i na vesnici vyznačovalo určitými svéráznými rysy. Hornické stavovství bylo vytvořeno horníky dolujícími drahé kovy. Přeneslo se však, i když ne v celém rozsahu, také do železnorudného dolování. Hutníci, úzce spjatí s horníky, převzali některé tradice za své.

Své stavovské tradice mělo i sklářství. Výroba, která byla pro svou specializovanost i odlehlost výroben odkázána na omezený okruh dorostu a v níž se profese více než jinde dědila z generace na generaci, vytvořila si také profesionální tradice, spočívající v přesném postupu získávání výrobní zručnosti (hierarchie jednotlivých kategorií dělníků) i ve zvyklostech, provázejících nebo přerušujících jednotvárnost pracovního roku. »Vymetání« vyučeného tovaryše, provázené pitím a hodováním a různými rozpustilostmi, různé pověrečné praktiky spojené s udržováním ohně, úkony doplňující osvědčenou recepturu na sklovinu apod., patřily k svéráznosti sklářského řemesla.

Manufaktura druhé poloviny 18. století naopak nevytvořila vztah podobný stavovskému povědomí horníků, hutníků a některých odvětví městských řemeslníků. Nejen jednotvárnost specializovaného pracovního úkonu, vyžadujícího jen mechanickou zručnost, úmornost dlouhého pracovního dne, bezútešnost pracovních hal, jejichž obraz zachovaly dobové rytiny, ale především také nízké společenské hodnocení dělníka v manufaktuře zabraňovaly vytváření pevného vztahu k zaměstnání, bez něhož se žádná tradice nevytvoří.

Smysl pro profesionální tradici měla až ta generace továrních dělníků, jejichž nejkvalifikovanější část přišla do továren v druhé polovině 19. století z řemeslnických dílen. Také řemeslo, respektive řemeslničtí tovaryši, mělo svůj tradiční způsob organizace. Byla jakousi obdobou cechovní organizace mistrů. Dělníkům zajišťovaly informaci o pracovních příležitostech, umístění v herbercích na vandru, minimální podporu po čas nezaměstnanosti. Tovaryši různých odvětví se při vzájemném styku řídili tradičními formami, měli své vyhrazené stoly v hostincích. Kromě společných zvyklostí, např. »modrého pondělí«, měla jednotlivá řemesla své zvláštní zvyklosti, např. obchůzku s »Kališem«, ševcovskou slavnost »Fidlovačku« v Praze-Nuslích, krejčovský »Slamník« v Bubenči apod.

Tyto stavovské tradice, typické pro předkapitalistické výrobní vztahy, přežívaly ještě do továrního prostředí po průmyslové revoluci. Ovšem ty rysy, které byly příznačné pro dělnické společenství na malém závodě, se měnily v průběhu intenzivního zprůmyslování, až jsou postupně překryty novými, vyplývajícími z jiného postavení dělníka ve výrobě, jeho nové společenské vztažnosti a života v jiném prostředí.

Podstatnými pro tuto změnu jsou právě dva rysy. Usídlení dělníka ve městě nebo souvislých průmyslových sídlištích a jeho zapojení do dělnického společenství. Průmyslové město vytváří pro dělníka zcela odlišné prostředí, než jakým byla vesnice. Dělnická kolonie nebo tovární obytný dům odtrhují dělníka nejen od spojení s půdou, ale i od denního styku s přírodou, vztah závod — bydliště postrádá střídavý rytmus, výměnu prostředí. Místem sousedského kontaktu se u žen stává zápraží domu v kolonii nebo chodba v nájemném domě, u mužů zpravidla hostinec nejbližší místu bydliště, mládež se schází na volném prostranství mezi domy. Vytváření dělnického společenství postupuje od opakovaných osobních kontaktů sousedského styku, tj. nejbližšího okolí, přes podobné osobní kontakty v zaměstnání až ke skupině, která se formuje z členů několika sousedských okruhů spojována společným zájmem buď společenským (dělnický spolek, později stranická buňka apod.), nebo kulturním (vzdělávací spolek, tělovýchovný apod.). Mnohdy se obě tyto funkce spojují v jednom.

Úloha velkoměsta ve vytváření dělnického společenství je podstatně odlišná. Velkoměsto, zpravidla zároveň středisko správní a kulturní, se rozkládá na několik zón. Průmysl, závody i dělnická sídliště bývají na okraji a tvoří svébytné koncentrace urbanistické i společenské. Poměru průmyslového

centra, užší i širší oblasti ostatně věnují pozornost historici i etnografové.⁵⁰ Pro tuto naši úvahu jsou podstatné možnosti pro vytváření dělnických společenství. Pomineme-li společenství na pracovišti, jejichž studium je záležitostí spíše historiků a sociologů, vynikne význam vytváření lokálních seskupení, vznikajících tam, kde se dělník usazoval. Ve velkoměstě je typické usídlení v nájemných víceposchodových domech, v nouzových koloniích nebo v samostatných domcích polovesnického typu v dřívějších předměstských vesnicích, později připojených k městu. Dělnictvo se usidlovalo v určitých čtvrtích, které postupně vyrůstaly nejčastěji v blízkosti závodů, jak tomu bylo v Praze např. v Karlíně, na Žižkově, Smíchově, Košířích, Libni a Vysočanech, v Brně na Švábce, na Horním a Dolním Cejlu, v Josefově. V blízkosti závodů se většinou stavěly také nouzové kolonie, typické pro dvacátá léta tohoto století.⁵¹ Lokální společenství, které se tu vytváří, nepřesahuje zpravidla rozsah sousedství v domě, v ulici, popř. v několika ulicích v kolonii. Vztahy primárního okruhu, tj. vztahy natolik opakované, že vytvářejí úzká společenská prostředí, která jsou typická pro celou vesnickou pospolitost, se v dělnickém společenství obracejí k lokálnímu sousedství, k pracovnímu kolektivu (politickému, kulturnímu, tělovýchovnému, náboženské obci), který se může a často se alespoň zčásti kryje s kolektivem pracovním nebo sousedským. Výzkumy ukazují (na materiálu nejpozději z třicátých let, neboť současné poměry a vztahy jsou nesrovnatelně složitější) primárnost sousedských a vzájemných vztahů. Společné třídní postavení, sociální situace a společenské zájmy všech jednotlivých lokálních společenství vedou k vytvoření norem dodržovaných především v oblasti sociálního styku (způsoby chování ve společnosti i v rodině) platných pro dělnická společenství. Příslušnost k místnímu společenství se posiluje také působením místních nákupních středisek, příp. kulturních zařízení. Rozeznává se »u nás«, čímž je míněno užší prostředí, dále vztah k čtvrti a k centru města. Do »města« se chodí výjimečně. (»U nás« na Krejčárku — pražská nouzová kolonie, »jdeme na Žižkov«, čtvrt, ke které Krejčárek patří, »do Prahy nebo do města«, tzn. do centra.)

IV.

Rysy, které charakterizují kulturu a způsob života širokých vrstev městského obyvatelstva (v méně výrazném stupni také obyvatelstva z blízkých, komunikačně připojených vesnic) se vytvářely postupně u jednotlivých typů míst a průmyslových oblastí, uváděných v kap. III., nestejně rychle, s nestejnou intenzitou v různých stránkách kultury a života. Proces, kterým se formovaly a formují, je velmi složitý a ve většině našich průmyslových měst a oblastí není dosud ukončen. Prvky výrazně městského ražení, které se záhy po přesídlení objevovaly v některých stránkách života širokých vrstev obyvatelstva, zejména obyvatel velkých činžovních domů,⁵² a dodávaly mu »městský« vzhled, zůstávaly dlouho jenom na povrchu a širokou oblast představ, názorů a zvyklostí, přinesených z ves-

nického prostředí, téměř nezasáhly. Jevila se tu v mnohem větších rozměrech, než tomu bylo kdekoliv na vesnici, snaha přistěhovalců připodobnit se prostředí, do kterého se přistěhovali, získat co nejrychleji aspoň při styku s městským (avšak i vesnickým, zvláště pokud šlo o vesnici, v které dříve žili) prostředím charakter člověka městského.

Snažili se o to tím úporněji, že je k tomu nenutili sousedé, jak tomu bylo dříve u přistěhovalců na vesnici, ale že sami považovali formy života ve městě za něco mnohem dokonalejšího než formy života na vesnici, že se většinou hleděli přizpůsobit svému novému, městskému okolí a »veřejnou« částí svého způsobu života vzdálit svým příbuzným a vrstevníkům, kteří zůstali na vesnici. Příklon k městskému způsobu života, k městskému oděvu, bytovému zařízení, návykům a názorům, být nedůsledný a plný rozporů, měl dokumentovat blahobyť nových obyvatel města, tím spíše, že již od přelomu 18. a 19. století byly oděv městského rázu a »městské« zařízení aspoň nejsvátečnější místnosti považovány za svědectví zámožnosti.³³ Pronikání městského typu domácího zařízení, s nímž se zvláště ženy v přistěhovalých rodinách seznamovaly při posluhách v zámožnějších městských domech, usnadňované možností jeho postupného nákupu u vetešníka, bylo tedy motivováno ohledy také subjektivními: získání, byť i jen napodobeniny městského zařízení vyhovovalo tužbám a představám větší části přistěhovalců — aspoň naznačovalo splnění, když už se ve skutečnosti nemohly splnit naděje, s kterými spojovali svůj odchod do města.

Velkým dílem se na inkonsistenci a nehotovosti rysů kultury a způsobu života širokých vrstev obyvatelstva průmyslových měst projevuje způsob, jakým se toto obyvatelstvo formovalo a formuje, i nehotovost tohoto formování, vůbec nehotovost vytváření průmyslového centra a průmyslové oblasti. Zůstaneme u města. Velmi početné obyvatelstvo průmyslových předměstí, jimiž ponejvíce průmyslová města rostla, se formovalo z přistěhovalců z nejrůznějšího prostředí. Usazovali se tu vedle sebe přistěhovalci z nejrůznější vzdálených venkovských obcí, přinášející s sebou představy a zvyklosti založené na vesnických tradicích různého stupně archaičnosti, do různé míry s těmito tradicemi spojené, i rodiny přicházející z jiných předměstí téhož města, žijící tedy v městském prostředí již řadu generací. Velké rozdíly byly i v jejich složení podle sociálního původu a postavení — stavovské rozdíly mezi řemeslnickými mistry, tovaryši a pouhými nádeníky se po valnou část minulého století udržovaly ve většině míst.

Rychlejšímu sblížení přistěhovalých rodin však vedle těchto tradičních předsudků stavovských bránily ještě jiné ohledy. Především časté stěhování, obvyklé v městském životě v první generaci přistěhovalé rodiny. Nešlo tu jenom o krátkost času, po který žily takové rodiny v společném prostředí s jinými rodinami. Důležitou překážkou byl na jedné straně ostych venkovského člověka, navyklého jinému rytmu a způsobu života, jehož názory a návyky (za něž se sám namnoze styděl) byly podro-

bovány trvalému tlaku, na druhé straně přezírání »starousedlými«, tj. dříve přistěhovalými rodinami, osobujícími si většinou mezi nájemníky v činžovních domech zvláštní práva. Není divu, že v tomto prostředí bylo i hluboce zakořeněné mínění o prospěšnosti a dokonalosti tradic venkovského života, vštěpované od raného dětství, u valné části těchto nových »měšťanů« otrěseno. Na jedné straně snaha o izolaci, na druhé straně úsilí o vnější přizpůsobení byly z valné části vyvolány selháním starých, tradičních norem styku mezi nejbližšími sousedy, vytvořených na zemědělské vesnici.³⁴

K navazování těsnějších kontaktů a překonávání různých nesnází, jež byly spojeny s růzností tradičních norem a forem společenského styku, však přesto docházelo, a byly navazovány styky velmi těsné, které si svou závažností a obsažností v ničem nezadaly a ve většině měst se starým, tj. dlouhá léta vedle sebe žijícím obyvatelstvem, dodnes nezadají se sousedstvím staré vesnické pospolitosti. Při vytváření principů a návyků takových sousedských styků má velkou úlohu zpravidla jednotlivec, od něhož vychází impuls k překonání vzdálenosti, odstupu, kterým se jedna rodina odděluje od druhé; v novější době se při vytváření těsnějších styků mezi rodinami v jedné ulici, v jednom sídlišti atp. uplatňují rozmanité společné příležitosti, např. společně vykonávané brigády v okolí bydliště, schůze atd. Podstatně se však od starých, tradičních sousedských vztahů a forem styku odlišují v ohledech právě vnějších — v udržování odstupu, v odmítání příliš častých návštěv, byť to byly i návštěvy přijímané před vchodem do domu. Pomoc, kterou vesnická pospolitost poskytovala mezi sousedy vzájemně (každý soused měl právo požádat o ni, každý vyzvaný byl povinen ji poskytnout) se u městského obyvatelstva dělnického zpravidla omezuje na ochotu pomoc poskytnout, nikoliv však vyžadovat pro sebe: pro sebe ji vyžadují navzájem jenom rodiny velmi blízké; spojované nejen přímým sousedstvím, ale také jinými zájmy.

V uzavírání bližších vztahů s jinými rodinami se rostoucí měrou u širokých vrstev městského a předměstského obyvatelstva uplatňují rozmanitá nová hlediska, zatlačující časem ostatní, zcela tradiční hlediska do pozadí. Na přední místa při výběru »spřátelených«, »známých« rodin, zvaných nezávadka »sousedy«, i když bydlí o řadu domů dále v ulici, se dostávají hlediska subjektivní, individuální, nevázaná ohledy na povinnosti tradiční. Největším poutem mezi rodinami bývá dávné přátelství některého z manželů, zvláště pokud jde o přátele z dětství, spojené nadto dalším společným zájmem. Na navazování bližších styků mezi rodinami se však výrazně podílejí také jiné faktory, např. práce ve společné dílně, děti chodící do stejné školy a třídy, velmi často i pořizování nákupu ve stejném obchůdku v ulici. Formy styku mezi »sousedy« různého typu jsou však odstupňovány a většinou dosti přesně ustáleny.

Přes všechny ostych a úsilí o odkládání starých vesnických zvyklostí se však ve vztazích mezi obyvateli jedné ulice nebo jednoho bloku ve městě udržely četné normy, které platily na vesnici za

neporušitelné, tak např. představa o pozdravu, o povinné účasti na pohřbu »souseda«, tj. obyvatele téže ulice nebo bloku aj.

Vedle ryze vnějších rysů tradiční lidové kultury, které ostatně i na valné části našeho venkova začaly již v minulém století ustupovat městskému vzoru, mizely ve městech většinou velmi rychle také různé výroční slavnosti a zvyklosti. Nebylo tomu tak snad jenom proto, že šlo o příležitosti příliš těsně spojené se zemědělským hospodářstvím — původní význam valné většiny z nich stejně nebyl již nikomu na vesnici patrný a původně obřadní příležitosti se staly prostými příležitostmi společenskými, zábavními, ale zejména proto, že pro jejich konání chyběla dostatečně široká společenská základna. Pro vytvoření početného skutečného společenství, které je nejvlastnějším prostředím pro vznik a udržování zvyku a obyčeje, nebyly ve městě až na neveliké výjimky vhodné podmínky:³⁵ na místo uzavřené pospolitosti tradiční »obce« jako nositele a strážce vesnických zvyků a obyčejů nastoupila i ve velkých činžovních domech, navenek zcela podobných rozsáhlé vesnici jak poměrně stabilizovaným obyvatelstvem, tak počtem a formami vnějšího styku mezi rodinami, řada dílčích společenství, okruhů rodin spojených rozmanitými společnými zájmy, navzájem však odělených různě udržovanými odstupy.

Tak se stalo, že se v předměstích sice vytvářely nové normy života ve společnosti, že se v mnoha ohledech opíraly i o prvky vesnické tradice, i když v první řadě vycházely z potřeb a zkušeností života obyvatel velkých činžovních domů, nestávaly se však tradicí srovnatelnou svou závazností a společenskou vahou a tradicemi zemědělské vesnice. K tomu se nositelům těchto nových norem nedostávalo suicentrismu, nezbytného sebevědomí, přesvědčení o normě uznávané v nejbližším svém okolí jako o vrcholu dobrého chování, jímž právě oplývala uzavřenější a omezenější tradiční pospolitost vesnická.

Od základu se v městě změnilы podmínky života v rodině: tradice rodinného života, jež si přinesli noví obyvatelé průmyslových měst ze svého vesnického života, vyrostla a velmi dobře odpovídala potřebám vesnické zemědělské rodiny, v podmínkách života průmyslového dělníka však z největší části ztratila oprávnění. Rodina, která se změnila v ohledu ekonomickém v jednotku naprosto převážně konzumní, v ohledu společenské funkce omezená na úzký okruh povinností spojených především s výchovou dětí (okruh ostatně stále zužovaný, protože značnou část těchto funkcí převzala společnost), si však zachovala svou důležitost, tolik zdůrazňovanou právě v širokých vrstvách městského obyvatelstva. Zachovala si také jádro většiny norem, které vytvářely její pevnost, četným zvyklostem rodinné tradice pak vrátila jejich původní smysl.

Nejdůležitějším jevem, projevujícím se ve vztazích převládajících v rodině prostého obyvatele města, je poměrně časně potenciální osamostatnění dětí a oslabování ingerence rodičů na rozhodování o jejich nejvlastnějších záležitostech, ale i na je-

jich názory a návyky právě v letech, kdy se tyto návyky a názory dotvářejí. V tomto osamostatňování se mladých a oslabování ingerence starších generací nelze spatřovat jednoznačně oslabování autority rodičů: jde o záměnu patriarchálního, často až gerontokratického vztahu rodičů k dětem (obvyklého i ve městech do přelomu 19. a 20. století), jeho postupného, víceméně nenásilného zaměňování rovnoprávnějším, chápavějším, na první pohled volnějším, při tom však daleko pevnějším svazkem — v rodinách městských dělníků, zvláště v takových, v kterých volnější pravidelný rozhovor s dětmi pravidelně pěstovali, se nezřídka setkáváme s vpravdě synovským vztahem k rodičům i u dětí dávno samostatných.³⁶

Dalším důležitým rysem rodinného života širokých vrstev městského obyvatelstva je zvyšující se uzavřenost rodiny a jejích problémů, zdůrazňované právo rodiny na »soukromí«, na právo samostatně, nezávisle na okolí rozhodovat o záležitostech všech svých členů. Je provázána intimizací poměru mezi rodiči a dětmi, poměru již téměř zcela rovnoprávného, oslabenou vážněji jen v rodinách porušených. Velmi blízký vztah mezi jednotlivými členy rodiny se projevuje při rozmanitých příležitostech rodinného života, nejčastěji a nejvýrazněji při oslavě výročí každého člena rodiny, i nejmenších dětí, a při některých tradičních příležitostech výročních. Zároveň však vede k uvolňování vztahu k příbuzným, a to i takovým, kteří byli ještě minulou generací považováni za velmi blízké — k rodinám bratranců a sestřenic.

Vztahy mezi sourozenci, které se v městské rodině dostaly na nový, přímější základ, než byly v rodině zemědělské, se většinou vyznačují velkou pevností. Jeví se to nejen v ochotě pořizovat společně některé stroje do domácnosti, ve snaze bydlet ve městě pokud možno blízko, ale také v dlouhodobé vytrvalé pomoci, kterou podle obecného mínění má povinnost poskytnout bratr bratru.

Slavnostní rodinné příležitosti, především svatba, z nichž byli po dlouhou dobu vyloučeni všichni nepřibuzní a jichž se i z příbuzných zúčastňovali zpravidla jenom ti nejbližší, se v posledních letech velmi často znovu otevírá účasti cizích hostí. Nejsou to však, jak tomu bylo na vesnici, nejbližší sousedé, i když také oni nejednou pomáhají intenzívně při pořádání svatebního veselí, ale zejména přátelé obou snoubenců, jejich spolupracovníci v dílně, někdy spolupracovníci rodičů. V souvislosti s tím se rozhojňuje a zpestřuje také pořad svatebního veselí, velmi často znovuzaváděním některých tradičních zvyklostí, které byly v minulosti opuštěny pro nedostatek peněz, místa i času. Při obnovování těchto zvyklostí hraje velkou úlohu kontakt s vesnicí, který se ve většině našich měst udržuje jak příbuzenskými styky, tak také vždy novým přistěhováním z vesnice.

Vcelku je rodinný život podobně jako život společenský v ohledu vztahů a norem i forem života charakterizován nehotovostí, jež však nikterak nemůže být považována za projev rozkladu podstatných rysů rodinného života:³⁷ nové rysy, které lépe odpovídají potřebám pospolitého života lidí na sobě

závislých spíše citově než ekonomicky, lidí, kteří většinou vědomě respektují zájmy svých partnerů v rodinném životě, se vytvářejí postupně a ještě mnoho chybí do jejich obecného rozšíření a uznání. Z této nehotovosti, která na první pohled působí dojmem individuálnosti a obecnější nezávanosti, vyplývá také velká část problémů a obtíží při výzkumu tohoto složitěho komplexu jevů: avšak skutečnost, že si v rodinném životě širokých vrstev i městského obyvatelstva zachovaly velkou důležitost některé formy rodiny tradiční, založené na jiných než jenom ekonomických vztazích a plnící i v tradiční rodině jiné než ekonomické funkce, činí problém vztahu života městského obyvatelstva k tradici, popř. jeho návaznosti na tradici velmi důležitým.

¹ *Banická dedina Žakarovce*, Bratislava 1956, *Kladensko, Život a kultura lidu v průmyslové oblasti*, Praha 1959, Karel Fojtík—Oldřich Sirovátko, *Rosicko-Oslavansko*, Praha 1961.

² »Společenstvím« rozumíme společenskou skupinu spojenou společnými zájmy, nikoliv však společným držením nebo užíváním nějakého majetku (takovou skupinu nazýváme pospolitosť).

³ A. Mais, »*Volkskunde und Vorgeschichte*« (Mitteilungen der Vorgeschichtlichen Arbeitsgemeinschaft der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Roč. I., č. 11/12, str. 1 n.).

Obdobné kolísání ve vymezení předmětu bádání existuje však i u jiných společenskovedních disciplín, pokud nezástávají v nezákladnější rovině práce.

H. Möller, *Aus den Anfängen der Volkskunde als Wissenschaft* — A. Volkskunde, Statistik, Völkerkunde 1787, Zeitschrift f. d. Vlkd. 1964, str. 218 n., Dieter Nau—Hermann Bausinger, *Aus den Anfängen der Volkskunde als Wissenschaft*. — B. »Volkskunde« 1788. Tamtéž, str. 233 n.

⁴ Karel Fojtík, *Výzkum současného života obyvatel měst a průmyslových oblastí v Německé spolkové republice*, Český lid 1964, str. 168 n. Olga Skalníková, *Národopis a hornictví*, Český lid 1960, str. 1 n. V. J. Krupjanskaja, *Problemy izučeniya sovremennoj kultury i byta rabočich v SSSR*, Sov. etnografija 1963. též *Kultura i byt rabočich kak predmet etnografičeskoj nauki*, Moskva 1964.

⁵ Karel Fojtík, *Svatba na střední a západní Moravě v XVI. a XVII. století*. Český lid 1965, v tisku. S. Musiat, *Zur Lebensweise des landwirtschaftlichen Gesindes in der Oberlausitz*. Bautzen 1964.

⁶ Např. Olga Skalníková, *K otázce o studiu kultury a způsobu života českých a slovenských horníků*, Čs. etnografie 1953, str. 153—162, *Zpráva o etnografickém a folkloristickém výzkumu na Kladensku*. Český lid 1954, str. 285—286, *Hornická strava na Kladensku v devadesátých letech minulého století*, Čs. etnografie 1956, str. 391—400, *Národopisný výzkum kladenské průmyslové oblasti*, Český lid 1953, str. 234—235, *Příspěvky ke studiu dělnického obydlí na Kladensku*, Čs. etnografie 1954, str. 219—231, Jaroslav Patera, *Společenský život v obci Brandýsek od 90. let XIX. století do r. 1938*, Čs. etnografie 1956, str. 135—153, Antonín Robek, *Písňe a vyprávění kladenských horníků a hutníků jako historický pramen*, Čs. etnografie 1956, str. 238—251, Josef Spilka, *Etnografický a folkloristický výzkum na Kladensku*, Čs. etnografie 1957, str. 102, Bohumír Nušl, *Výzkum hornických hudeb*, Český lid 1959, 95 n., Oldřich Sirovátko, *Nejstarší hornické písňe na Rosicku-Oslavansku*, Čs. etnografie 1957, str. 43—56, *K výzkumu folklóru na Rosicko-Oslavansku*, Český lid 1955, str. 257—261, *Za dělnickou písňi na Oslavansku*, Český lid 1954, str. 4—11, Karel Fojtík, *Formování dělnictva a jeho vztah k vy-*

Výzkum průmyslového města a průmyslové oblasti představuje v etnografii problém neobyčejně komplikovaný a závažný. Pokusili jsme se naznačit některé stránky charakteru kultury a způsobu života společenských skupin, které etnografie studuje, a to jak v tradiční vesnické pospolitosťi, tak i v moderní průmyslové společnosti. Nejde o výčet vyčerpávajících. Nezabývali jsme se také problémy metodiky výzkumu, která by si zasloužila speciální úvahy. Zjišťujeme pouze, že komplikovanost problémů, které jsou se studiem kultury a života v průmyslovém městě a oblasti spojeny, nutí k těsné kooperaci rozmanitých společenskovedních disciplín, mezi nimiž náleží etnografii místo nikoliv posledního.

Práce z Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV. Došlo 4. února 1965. Recenzoval dr. Vladimír Scheufler.

tváření dělnické kultury, Čs. etnografie, 1958, str. 1—19, Karel Fojtík—Oldřich Sirovátko, *Vývoj hornictví a život horníků na Rosicku a Oslavansku v první polovině XIX. století*, Čs. etnografie 1955, str. 3—36, *K dějinám hornictví na Rosicku a Oslavansku v první polovině XIX. století*, Časopis matice moravské 1954, str. 68—82.

⁷ Josef Vařeka, *Výzkum lidové hmotné kultury v zátopových a důlních oblastech v r. 1963*, Český lid 1964, str. 186—189.

⁸ Např. Antonín Robek, *Výzkum způsobu života a kultury horníků v Doubravě, Radostná země*, 1955, 30—32, *Způsob života horníků v koloniích v Doubravě v 90tých letech minulého století*. Radostná země 1955, str. 104 až 115, Oldřich Sirovátko, *Zemědělské hospodaření horníků v Soběšovicích*, Radostná země 1955, str. 30—32.

^{8a} Olga Skalníková, *Problém Ostravska jako etnografické oblasti*, Český lid 1964, str. 358—365, Libuše Pourová—Gabriela Sokolová, *Zpráva o předběžném folkloristickém výzkumu Ostravska*, Český lid 1963, str. 125—126, Gabriela Sokolová—Libuše Pourová, *Příspěvek ke studiu hornických humorek a anekdot na pozadí tradiční ústní slovesnosti*, Český lid 1965, str. 34 až 43, Jitka Noušová, *Bydlení v ostravsko-karvinském revíru. A. Materiálová zpráva o výzkumu bydlení hutníků Vítkovických železáren*. Časopis Slezského muzea, 1965, č. 1.

⁹ Karel Fojtík, *Manche Probleme und Ergebnisse ethnographischer Forschungen in dem Industriegebiet Gottwaldov*, Referáty československé delegace na VII. Mezinárodním kongresu antropologických a etnografických věd v Moskvě, Praha 1964.

¹⁰ Karel Fojtík, *Příspěvek k poznání způsobu života dělnictva v Brně v druhé polovině XVIII. století a v první polovině XIX. století*, Český lid 1953, str. 58—65, 224—226, *Tři typy dělnických obydlí v Brně*, Brno v minulosti a dnes, 1959, str. 23—40, *Dům na předměstí* (Etnografická studie o životě obyvatel činžovního domu v Brně), Brno v minulosti a dnes, 1963, str. 45—68, Zdena Jelínková, *Lidový tanec ve Velkém Brně a na Brněnsku*, Brno v minulosti a dnes, 1959, str. 168—177, Olga Hrabalová, *O lidových písňích na Brněnsku*, Brno v minulosti a dnes, 1960, str. 202—225, Miroslava Ludvíková, *Pracovní kroj brněnského venkova*, Brno v minulosti a dnes, 1962, str. 137—149.

¹¹ Vanda Tůmová, Ladislav Štěpánek, *Pražské nouzové kolonie. Zpráva o studiu*, Český lid 1965, str. 186—191.

¹² Jarmila Šťastná, *Strava textilních dělníků v Ústí nad Orlicí a okolí od konce minulého století do první světové války*, Český lid 1959, str. 150—158.

¹³ Jarmila Šťastná, *K některým otázkám studia rodinného života textilních dělníků*, Český lid, 1961, str. 170—171, Olga Skalníková, *Zur Frage des Studiums des Familienlebens der böhmischen Arbeiterschaft während*

des Kapitalismus, Referáty československé delegace na VII. Mezinárodním kongresu antropologických a etnografických věd v Moskvě, Praha 1964, Olga Skalníková—Jarmila Šťastná—Vanda Tůmová, *Současná forma svatby v nových městech na Ostravsku, připraveno pro tisk.*

¹⁴ Jarmila Šťastná, *Změny v tradiční lidové stravě a její stav v současnosti*, Český lid 1963, str. 1—8.

¹⁵ Vladimír Karbusický—Václav Pletka, *Dělnické písně*, Praha 1958, dále např. Vladimír Karbusický—Václav Pletka, *Bibliografie zpěvníků českých dělnických písní*, Brno, Universitní knihovna 1957, *Výzkum a dokumentace současného folklóru*, Český lid 1960, str. 99—111, *Dělnické balady*, Praha 1962, Václav Pletka—Vladimír Karbusický, *Počátek organizovaného sběru a výzkumu dělnické písně na Slovensku*, Český lid 1959, str. 239, Václav Pletka, *Rukopisné zpěvníky — důležitý pramen pro studium písňové kultury našeho lidu*, Český lid 1959, str. 47—48.

¹⁶ Z posledních prací týkajících se našeho období uvádíme např.: Vladimír Procházka, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963; František Matějka, *Feudální velkostatek a poddaný na Moravě, s přihlédnutím k přílehlému území Slezska a Polska*, Praha 1959; Alois Míka, *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, Praha 1960; Josef Petráň, *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, Praha 1964.

¹⁷ V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 3. str. 221—222.

¹⁸ Srv. např. pověsti sebrané Ignácem Hoškem na přelomu 19. a 20. století na Českomoravské vysočině (Ignác Hošek, *Nářečí českomoravské*. Díl II, část 2: *Ukázky podřečí rolnického*, Praha 1905 — Rozpravy České akademie, tř. III., č. 22).

¹⁹ Působila tu nepochybná snaha každého vesničana vyniknout nad ostatní sousedy, zůstávající ovšem ve své podstatě v mezích vesnických forem.

²⁰ Např. roku 1570 psala královská komora do Poděbrad, aby tamní hejtmán poslal půldeváta sta kop mš., které zůstaly v hotovosti po nebožtíku Trojanovi, poddaném ze vsi Velyně. Srv. Zikmund Winter, *Ze starodávného života*, Praha s. a., str. 75.

²¹ Podle rozsáhlosti pozemkového majetku jako hlavního kritéria byli sedláci zařazováni vesnickou spoličností do majetkových skupin ještě i v minulém století. Jiná kritéria, např. vlastnictví potahu nebo výnosnost hospodaření, měla jenom pomocný význam. Naopak, menší hospodář, který se chtěl přiblížit vlastnictvím potahu k hospodářům velkým, byl zpravidla stíhán posměchem.

²² Dokazují to velmi početné případy, kdy poddaný, který ujal pustou usedlost, ač neměl takové pomoci, se po několika málo letech práce vzdal svého pokusu, který byl nad jeho síly.

²³ Bývala uvozována do všeho mužova majetku za »plnomocnou hospodyní«. Z formule však nevyplývaly žádné právní nároky nebo závazky.

²⁴ Ze všeho majetku zanechaného rodiči stanovoval nejstarší syn díly, z nichž si jeho bratři vybírali počínaje nejmladším. Nejstarší vzal, co zbylo.

²⁵ Podobně jako výroby potaše, tav. »flusárny«, výroby skalice — vitriolu apod. V západní Evropě to byly i keramické manufaktury.

²⁶ Bedřich Štiess, *První obrazy na skle v Čechách, Kapitoly z dějin skelných hutí na bývalém panství tachovském*, Český lid 1955, str. 129—130, *Spor o Fichten-*

bach, Studie z dějin západočeského sklářství, Český lid 1956, str. 224—228, *Adlerovský manuál*, Český lid 1958, str. 129—137, František Bukáček, *Zaniklé sklárny v Pusté Rybné a Milovech*, Český lid 1957, str. 118—122.

²⁷ Někde zůstal závod osamocen, jako např. Helenín u Jihlavy — textilní továrna z let 1868 s dělnickou kolonií, jinde, např. na Liberecku, vytvořily jednotlivé textilky s přílehlým osídlením sice rozptýlené, ale kontinuální dělnické osídlení, které s rozvojem průmyslu vytvořilo průmyslovou oblast. Podobně z nepříliš vzdálených závodů severočeské hnědouhelné pánve se vytvořila průmyslová oblast.

²⁸ Vladimír Karbusický, *Tradiční hornické písně na Kladensku*, Čs. etnografie 1959, str. 14—28, *Lidová poesie hornická*, Praha 1950, str. 15.

²⁹ Lidové dřevěné plastiky jsou uloženy v Hornickém muzeu na Březových horách.

³⁰ Josef Vytiska, *K otázce vzniku a vývoje průmyslových středisek a oblastí*, Sborník Matice Moravské 1963, str. 190—196, Z. Antoš, *K otázce vymezení průmyslových oblastí*, Slezský sborník 1964, str. 433—446, tamtéž. *K otázce studia ostravské průmyslové oblasti*, str. 447—466, Olga Skalníková, *Problém Ostravska jako průmyslové oblasti*, Český lid 1964, str. 358—365.

³¹ Ctibor Votrubec, *Ke studiu zanikajících nouzových kolonií na území Československa*, Čs. etnografie 1962, str. 109—126.

³² Je zajímavé, že se tradiční rysy vesnického života udržovaly déle u dělníků usazených v bývalých předměstských vesnicích, byť i administrativně připojených k městu.

³³ Takový vztah k městskému a tradičnímu vesnickému oděvu ovšem předpokládá buď úplnou nezávislost obyvatele města na jeho vesnických příbuzných a lhostejnost k jejich úsudku, nebo takový stupeň oslabení vztahu vesničana k vlastní vesnické tradici, že městské je považováno i jimi za lepší. S tímto druhým stadiem se houfně setkáváme na vesnicích v odlehlých krajích naší republiky.

³⁴ K takovým neshodám dochází dosud např. v domech, v kterých se setkali nájemníci s různými tradičními představami o právech a povinnostech sousedů: jedna strana vyžaduje velmi často ohledy, které druhá strana, která již opustila tradice vesnického sousedství, považuje za dotěrnost.

³⁵ Takovou výjimkou byly některé staré městské kolonie, v nichž mohlo po letech dojít k uchování zbytků vesnických tradic sousedského života. Tu docházelo např. k uplatnění tradičních forem při organizaci zábav, kupř. tanců pod májí, nebo při výročních příležitostech, např. o Mikuláši, o vánocích a velikonocích, aj. Jiné abstraktnější stránky tradičního života se v městě udržují dodnes: tak se dosud udržuje roční rozvrh »plesů« od vánoc do Popeleční středy, ač už nikdo nemyslí na závaznost církevního postu, nechut k svatbě v květnu atd.

³⁶ Kromě intimizace vztahů, která je přirozeným důsledkem změněných poměrů mezi rodiči a dětmi, tu ovšem spolupůsobí ochota starých rodičů pomáhat »mladým« velmi potřebným způsobem, především opatrováním dětí.

³⁷ Nelze nijak souhlasit s názorem, že život ve městě (= kapitalismus) rodinu spíše dezorganizuje než proměňuje (srv. E. R. Groves—F. F. Ogburn, *American Marriage and Family Relationships*, New York 1928, str. 15 násl.).

ERFORSCHUNG DER INDUSTRIEGEBIETE IN DER TSCHECHOSLOWAKEI.

(Zusammenfassung)

Für die tschechoslowakische Volkskunde in den vergangenen 20 Jahren ist die den Forschungen der Arbeiterkultur und Lebensweise gewidmete Aufmerksamkeit charakteristisch. Drei umfangreiche Monographien, die bisher gedruckt wurden (über Žakarovce in der Slowakei, über Kladno bei Prag und über Rosice-Oslavany bei

Brünn) bezeugen, daß es sich nicht um ein modisches Interesse, sondern um Bestrebungen, die allgemeine Bedeutung und konkrete Folgen der Gesellschaftsentwicklung für die Entwicklung der Volkskultur zu erkennen. Diese Zielsetzung ist einerseits mit der Notwendigkeit verbunden, traditionelle volkskundliche For-

schungsmethoden zu bereichern — die Kompliziertheit des zeitgenössischen Kulturbildes bei dem Stadtvolke ist mit Hilfe nur der angewohnten Methoden volkskundlicher Forschungen kaum zu erfassen, andererseits führt diese Zielsetzung neben der Kompliziertheit und weitgehender Verschiedenheit der Lebens- und Kulturformen bei dem Landvolke und dem Stadtvolke zu Bedenken, ob diese Forschungen der Volkskunde überhaupt zustehen. Dabei zeigt sich die Notwendigkeit die volkskundliche Terminologie weiter auszubauen und zu präzisieren (zB. ist es kaum möglich mit dem allgemein benutzten Termin »Volk« auszukommen), die Betrachtungs- und Analysemethoden zu vervollkommen, um in der Vielfalt des Lebensbildes des gegenwärtigen Stadtmenschen die Erbe der Tradition zu erkennen, wobei sich jedoch die Volkskunde auf Sammeln und Interpretierung überlebter Kulturformen nicht begrenzen darf. Die Gegenwartsvolkskunde bildet somit einen spezifischen Teil der zeitgenössischen volkskundlichen Wissenschaft.

Volkskundliches Studium der Industriegebiete hat verschiedene schwierige Probleme zu lösen. Sie sind mit der Menge der in den ausgedehnten Gebieten oder in grossen Industriezentren lebenden Menschen und der Kompliziertheit ihres Lebens verbunden. Nicht geringe Schwierigkeiten hängen zusammen mit der Überwindung verbreiteter Voreingenommenheiten über den Charakter der traditionellen Volkskultur auf dem Dorfe, über die Integrität der Dorfgemeinschaften. Die bisherigen Ergebnisse zeigen, daß die Volkskunde zur vertieften Erkenntnis der Prozesse beitrug, welche zur Bildung der Arbeitersozietäten in kleinen, besonders bergmännischen Gebieten führten (bes. auf dem Belegmaterial aus dem Rossitz-Oslawaner Steinkohlenrevier). Zur Zeit werden volkskundliche Forschungen in dem Gebiet von Ostrava und Gottwaldov (ehem. Zlín) geführt. Eine besondere Stellung nehmen die Forschungen in den Industriezentren ein, wobei die Aufmerksamkeit den Vorstädten (Brünn) und den Arbeiternotsiedlungen (Prag) gilt. Bei allen Forschungen bildet das Studium der Probleme der Gesellschafts- und Familienverhältnisse und Kultur den Mittelpunkt; dazu treten verschiedene Fragen des Wohn- und Nahrungswesens. Eine besondere Stellung nimmt das Studium der Arbeiterfolklore ein.

Die Charakterzüge der traditionellen Dorfkultur bringen die Verf. mit dem System der Naturalwirtschaft in den Zusammenhang. Auf Grund des vom 16. und 17. Jahrhundert stammenden Materials erklären sie den Charakter der verhältnismässigen Isoliertheit des Dorfes, welche für historisch-volkskundliche Forschungen von grosser Wichtigkeit ist, als eine keineswegs personelle, sondern vielmehr kulturelle Abgeschlossenheit. Dabei erwähnen sie nicht nur objektive Gründe dieser Isoliertheit (Unsicherheit auch der wenigen bestehenden Verbindungswege), sondern auch ihre verschiedenen subjektiven Aspekte, vor allem den selbstzufriedenen kulturellen Suizenrismus, sowie auch den durch verschiedene weitverbreitete Sagen bezeugten Spukglauben. Im Zusammenhang mit der hohen Formen- und Funktionsstabilität der Arbeitsgeräte und Wohneinrichtungen betonen sie den Einfluß der ausserhalb der Zünfte stehenden, fahrenden Handwerker, sowie auch die Bedeutung des allgemein verbreiteten (auch bei den herrschaftlichen Wirtschaftsbeamten gängigen) Aberglaubens als Hemmnis des Fortschritts.

Mit dem System der Naturalwirtschaft bringen die Verf. auch die Struktur und Funktion der »Gemeinde« als Gemeinschaft der Grundbesitzer und den Einfluß, welchen die älteren Gemeinschaftsmitglieder ausübten. Diese gemeinschaftliche Stellung der Grundbesitzer trug auch zur Aufrechterhaltung überlieferter Wirtschafts- und Kulturformen bei (woran jedoch die Wichtigkeit verschiedener Bräuche als Gemeinschaftsfestigungsmittels einem wesentlichen Anteil hatte).

Den Bedürfnissen der Naturalwirtschaft entsprach auch die Struktur der Familie mit dem Vater als Alleinbesitzer des gesamten Familieneigentums im Mittelpunkt. Die Folge dieser Struktur war einerseits das patriarchale, ja gerontokratische Verhältnis des Vaters anderen Familienmitgliedern gegenüber, andererseits die Milderung

der durch die Privilegierung des vorherbestimmten Haupterben und Diskriminierung anderer Kinder hervorgerufenen inneren Spannungen in dem Verhältnis der Geschwister, vor allem der Söhne (nicht zu unterschätzen sind jedoch die spezifischen Bedingungen im 16. und 17. Jahrhundert mit der potenziellen Chance mit Hilfe des Vaters, bzw. des Haupterben einen anderen, »wüsten« Bauerngrund zu übernehmen). Offen traten diese Spannungen erst nach der Schwächung der patriarchalen Elternmacht im 18. und besonders im 19. Jahrhundert hervor, wo sich das Mißverhältnis in den Rechten der scheinbar gleichberechtigten Bauernkinder klar zeigte.

Zur Festigung der inneren Bindungen in der Familie trug bedeutend die Einheit ihrer wichtigsten Wirtschafts- und Lebensfunktionen bei: so fiel zB. die Kindererziehungen mit der detailliert eingeteilten Arbeit zusammen, sodaß die Kinder von den Eltern die namentlich mit der Landwirtschaft (und dem Leben in der Gemeinschaft) verbundene Erfahrungen, Ansichten und Bräuche fast unbemerkt übernahmen. Ein wichtiger Faktor der Gestaltung und Erhaltung der Bindungen in der Familie war der enge Zusammenhang der Familien- und Dorfgemeinschaft und die weitgehende Kongruenz der Prinzipien, welche die wichtigste Basis der Gemeinschafts- und Familienorganisation bildeten. Diese Tatsachen fanden auch in den Bräuchen, Normen und Formen des Gemeinschafts- und Familienlebens ihren Reflex. Manche von ihnen erhielten sich bis in die allerletzte Zeit, so zB. die pflichtmässige Teilnahme der Dorfbewohner (obwohl es sich schon längst um keine Dorfgemeinschaft handelt) an verschiedenen Familienangelegenheiten.

Im dritten Teil des Aufsatzes verfolgen die Verf. die ökonomischen Veränderungen an der Grenze des 18. und 19. Jahrhunderts, welche zur Bildung eines neuen Kulturtypus — des Arbeitersozietäten — führten. In diesem Zusammenhang analysieren sie kurz die Bedeutung einzelner Handwerke und Werkstätten im 16. und 17. Jahrhundert für die Gestaltung der Gewohnheiten und Bräuche bei den Arbeitern und untersuchen das Verhältnis des Bauern- und Arbeiterlebens zu dieser Zeit, wobei sie die Bedeutung der standesmässigen Festlichkeiten vor allem der Bergleute und der Eisen- und Glashüttenleute hervorheben. Dann prüfen sie die Bedeutung der Manufaktur des 18. Jahrhunderts im Bezug auf die Gestaltung neuer, spezifischer Charakterzüge im Leben ihrer Arbeiter und stellen fest, daß die Manufaktur in dieser Hinsicht keine grössere Bedeutung hatte. Die Bildung neuer Professionistentraditionen im 19. Jahrhundert untersuchen die Verf. im Zusammenhang mit der Betrachtung der Aufgabe der Arbeitsstelle und Wohnort bei ihrer Gestaltung. Eine besondere Aufmerksamkeit wenden sie dabei der Großstadt zu, in welcher namentlich in den grossen Mietskasernen der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts auf den Vorstädten der alten Dorfgemeinschaft scheinbar sehr ähnliche Sozietäten entstanden.

Nach dieser Übersicht ökonomischer und gesellschaftlicher Entwicklung charakterisieren sie die Kultur des Stadtvolkes. Sie berücksichtigen die Siebungsfaktoren, welche sich bei der Formierung des Stadtvolkes geltend machten, und erklären die Gründe der raschen Anpassung der Mehrzahl der neuen Stadtbewohner, vor allem in ihrer Kleidung und Wohnungseinrichtung. Dabei betonen sie die Äusserlichkeit dieser Anpassung, indem sie die Erhaltung der traditionellen Kulturformen im privaten Leben der Familien sowie auch in den Bindungen an die Nachbarschaft (welche jedoch manche wichtige von den Nachbarschaften in der Dorfgemeinde unterschiedliche Züge trägt) betonen. In diesem Zusammenhang untersuchen sie die Faktoren, welche zur Bildung solcher Nachbarschaften in der Stadt beitragen, sowie auch die Unterschiede der Verkehrsnormen und Formen zwischen den »Nachbarn« verschiedener Stufe. Bei der Charakteristik der Brauchtumsentwicklung in der Stadt heben die Verf. die Bedeutung der Gemeinschaft als Träger von Sitte und Brauch hervor.

Zuletzt wenden sich die Verf. der Untersuchung der äusseren und inneren Bedingungen des Familienlebens des Stadtvolkes zu.